

ҒҰЛАМА ҒҰМЫРНАМАСЫ: МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы қыркүйектің 5-і күні Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ауылына қарасты Сартүбек елдімекенінде дәулетті отбасында дүниеге келген. Тұлғаның туған мерзімін «5-қыркүйек 1872, мешін жылы» деп, нақтылауымызға негіз болып отырған, ғалымның 1929 жылы өз қолымен жазған «Өмірдерегі» (Жизнеописание) және әр жылдары (1920-1925 ж.ж.) өз қолымен толтырған мемлекеттік мекемелердегі түрлі ресми сауалнамаларға⁵⁴ берген жауаптары. Енді деректі айғақтарға жеке-жеке тоқталсақ. Мәселен, Орынбор Мұғалімдер мектебін бітіргендігі туралы куәлікте туған мерзімі «5 қыркүйек 1872» деп көрсетілген, бұл – б і р і н ш і дерек. Сонымен қатар, «Анама хат» атты өлеңі де Ахметтің «1872 жылы» туылғанына дәлел бола алады. Анасына жолдаған тоғыз шумақ өлеңіндегі: «...*Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам*» деген жолдар, әулет басына түскен «1885 жылғы оқиганы» меңзеп отыр. Тарихи деректерге сүйенсек, бұл әкесі Байтұрсын мен үлкен әкесі Ақтастың бірнеше ағайындарымен қоса, «15 жылға ит-жеккенге жер аударылатын тұсы». Демек, 1885-тен бала Ахметтің 13-н шегерсек, оның туған жылы – 1872 жылы болып шығады. Бұл – е к і.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 81-қоры, 1-тізбесі, 1652-ісі, 6-парағында (бұдан әрі – ҚРОММ) Ресей коммунистік партиясының «Жауапты қызмет-

⁵⁴ Қызметкерлерге арналған сауалнама. Орыс тілінде. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 81-қор, 1-тізбе, 1652-іс, 11-12-парақтар. (Бұдан әрі – ҚРОММ, 81-1-1652, 11-12 п/п). Қазақ халыққа білім беру институтының оқытушылары мен қызметкерлеріне арналған сауалнама (КИНО). ҚРОММ, 81-1-1652, 52-53-п/п.;

Ағарту ісі жөніндегі халық комиссариаты. ҚРОММ, 81-1-1652, 1-п.;

Жауапты қызметкерлерге арналған сауалнама. Ресей коммунистік партиясы. ҚРОММ, 81-1-1652, 6-п.;

Сайлауға түсу сауалнамасы. 11/Х.21. ҚРОММ, 5-18-158, 1-1-п/а.;

Куәлік /телкөшірме/. ҚРОММ, 95-2-85, 1-2-п/п.; Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінің тәлімгерлері. ҚРОММ, 95-2-93, 24-25-п/п.

керлерге арналған» 20 сұрақтан тұратын сауалнамасының туған жылы деген тұсына: «1872, 49 жас» деп жазған, құжат 1921 жылы толтырылған. Бұл – ү ш. ҚР ОММ., 5-қор, 18-тізбе, 158-іс, 1-парағындағы «Сайлауға түсу сауалнамасы» 1921 жылдың 11-қазанында толтырылған. Сауалнама 29 сұрақтан тұрады, осындағы жасы деген тұсқа – 49 деп көрсетеді. 1921-ден 49-ды шегерсек, 1872 шығады. Бұл – т ө р т.

81-қордың 11,12-парақтарында «Қызметкерлерге арналған» 42 сұрақты сауалнаманың 2-сұрағына: «1872 ж., 5/IX., Торғай тумасы» десе, отбасы туралы 9-сұраққа: «Әйелім: Бадрисафа – 46 жаста, Балаларым: Қазихан – 14 жаста, Аумат – 7 жаста, Шолпан – 5 жаста, ағаларым Қали, Кәкіш, Мәшен – Торғай уезінен, қарындасым Зиялиш – Қостанай уезінде» деген дерек береді. Бұл – б е с. Ресми сауалнама 1923 жылы Орынборда Халық ағарту институтында қызмет істеген тұста толтырылған.

Тұлғаның отбасы туралы жазылып жүрген мәліметтерге де үлкен ден қойғанмыз абзал. Өйткені, жазушы Дүкенбай Досжанов «Абақты» (1992) атты кітабында: *«Туған жылы әр түрлі – 1870, 1872, 1873 айтылып жүр, дұрысы: 1873 жылы 28 қаңтарда туған, қалғанын қаперге алмау керек десе, ал Ахметтің заңды мұрагерлері мыналар деп»* деп, тағы теріс түйін жасайды. Қазақтың нағашы мен жиен арасындағы туыстықтың ара-жігін ажырата алмайтын «қала меңіреуіне» айналуымыз, әрине арымызға – сын. Әлбетте, жазушының Ахаң туралы зерттеуінде қаншама тың деректер болса, жүйесіз пікірлерден көз сүрінеді. Түбірі ауылдан шыққан жазушының кіндігінен ұрпақ көрмеген Ахметке қолдан мұрагер жасаудағы мақсаты түсініксіз. Қазақтың *«аға өлсе, іні – мұра, іні өлсе, аға – мұра»* дейтін аталы сөзін қаперге алмауы тіпті, ұят. Ахметтің үлкен ағасы Қалидан, інісі Мәшеннен туған ұл балалардан Алматы, Қостанай қаласында тұратын ұрпақтары баршылық, ал ортаншы ағасы Кәкіштің ұлдары: Қазихан мен Ауматты 1929 жылы «халық жауының» тәрбиесінде болғандығын желеу еткен елдегі «шаш ал десе, бас алатын» шолақ белсенділер өлтірткен. Әулеттің қыз балаларынан туған жиендер де жетерлік. Олардың өзіндік орны бар, бірақ жазушының

анықтамасына еліккен кейбір немере жиендері қос текті (фамилия) қатар алып, күлкілі жағдайға ұшыраған жағдайға да кезіктік.

81-қордың 1-парағында Ағарту ісі жөніндегі халық комиссариатының «Қызметтік тізім» сауалнамасының «Қашан, қайда туған» деген сұрағына: *«5 қыркүйек, 1872 жылы, Ақтөбе губерниясы, Торғай уезі, Тосын болысы, 5-ауыл»* деп көрсеткен. Құжаттың толтырылған уақыты көрсетілмеген, бірақ, *«1924 жылдан қазіргі күні – Халық ағарту комитеті ғылыми-әдістемелік кеңесінің мүшесімін»* деп жазғанын негізге алсақ, бұл құжат – 1925 жылы жазылған. Бұл – а л т ы. Аталған қордың 52-парағында «Қазақ халыққа білім беру институты оқытушылары мен қызметкерлеріне арналған сауалнамада да туған мезгілін: *«5 қыркүйек, 1872 жылы»* дейді, құжат 1925 жылдың 17-қарашасында толтырылған. Отбасы мүшелеріне: Бадрисафа, Аумат, Шолпанды жазған. Бұл – ж е т і.

1921-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы болған тұста, 1-ші Қазақ съезі жұмыскерлерінің сауалнамасының 9 сұрағына «жасы» деген тұсына – «50» дейді. Бұл – с е г і з. Академия орталығының тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалаған тұлға төл туған күніне келгенде жаңсақ жазуы мүмкін деу күпіршілік емес пе?! 1928 жылы қыркүйекте Алматыда ашылған тұңғыш оқу ордасы – Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке шақырылған Ахмет Байтұрсынұлы осы оқу орнының Мамандар бөлімі тарапынан жүргізілетін «Жеке іс парағы» атты ресми құжатқа 1929 жылы 12-мамырда өз қолымен «Өмірдерегін» жазып берген. Осы құжатта «тайға таңба басқандай» көрсетілген: *«Менің туған жылым «мешін» (1872)»* деп, басталатын маңызды мәліметті және қосыңыз. Бұл – т о ғ ы з. Осылай тізбелей берсек, деректер көзі жеткілікті. Қазақ халқының ар-ожданы, ұлт көсемі А.Байтұрсынұлының артында қалған осыншама айғақтарды ахметтану мәселесінде соны деректер деп тауып, мұны алдағы жазылар жинақтар мен оқулықтарға енгізу – бүгінгі тәуелсіз кезеңдегі ұлттық ғылымның міндеті екенін ұмытпағанымыз жөн.

Тұлғаның туған датасынан басқа әулеттік шежіресі де дұрыс таратылмай келеді, ал отбасын құруға қатысты тіпті, аңызға айналған нұсқалар басым. Енді осылардың ақиқатқа жақынын мәліметтер бойынша баяндамақпыз. Заманында прос-Ахаң атанған Ахмет тарихта есімі мәшһүр тұңғыш тархан Жәнібекпен түбі бір, текті атаның балалары. Қошқар ұлы Жәнібектің атасы – Көшей, бабасы – Шақшақ. Жәнібек пен Ахметті таратып алатын түп-тегіміз де, осы ұлы баба Шақшақтан бастау алады. Жәнібек батыр Шақшақтың шөбересі болса, Ахмет – Шақшақтың тоғызыншы тармақтағы үрім-бұтағы, яғни жалғасты ұрпағы. Ахметтің әкесі Байтұрсын бес ағайынды. Олар: Ақтас, Байтұрсын, Данияр (кейбір деректерде Сабалақ есімімен мәлім. Мұны негізінен, ғұрып бойынша жеңгелері қойған), Ерғазы, Ермағанбет. Атасы Шошақ он ағайынды болса, бабасы Таңбай жеті ағайынды екен. Таңбайдың әкесі Аралбай бес ағайынды. Үлкен бабасы Аралбай Үмбетей батырдың бел баласы. Байсейіттен Үмбетей мен Сейтімбет туған.

Ахметтің ұлы бабасы – Үмбетей ру басына айналған үлкен ата.⁵⁵ Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі – Арғын (6 ағайынды). Үлкен ата, ру атына айналған Арғын тайпасынан бері таратар болсақ: Арғыннан – Тәнбі сопы (5), одан – Елемес (1). Елеместен – Ермен (1), Ерменнен – Шағыр (3), одан – Аманжол (3), Аманжолдан – Шақшақ (3), Шақшақтан – Көшей (6) туған. Енді отбасылық әулет шежіресі бойынша таратсақ, Ахметтің руы – Арғын, оның ішінде Тәмбісопы болады. Кейде Тәмбісопыны Өткірсопы дейтін де деректер кездеседі. Тәмбісопыдан – Елемес, одан – Ермен, Ерменнен – Шағыр, одан – Аманжол, Аманжолдан – Шақшақ, одан – Қалқаман, Қалқаманнан – Байсейіт, Байсейіттен – Үмбетей туады.

Үмбетей үлкен ата, оның есімі заманында-ақ ру атына айналған. Яғни, ру басы, ел билеген тұлға, ел-жұрты Қостанайдың Наурызымы, Торғайдың Ақкөлі аралығын мекендеген. Тарихи деректерге сүйенсек, Үмбетей – батыр. Ол қазақтар мен қалмақтар соғысқан шайқаста қол бастаған. Батырдың некелеп алған 7 әйелі болғаны, оның әр әйелінен бес-алты баласы, жиынтығы – 26 ұрпақ сүйгені жөнінде әулет

⁵⁵ Кәкішев С. Ахаң туралы ақиқат. – Алматы: Шапағат, 1992.-112 б., Б. 7-9.

шежіресінде толық қамтылған. Үмбетейден – Аралбай туады, одан – Таңбай, Таңбайдан – Шошақ туған. Шошақтың баласы – Байтұрсын, Байтұрсыннан – Ахмет туған. Ахмет әке-шешеден төрт ағайынды. Оның өзінен үлкен ағалары: Қали (1868-1925) мен Кәкіш (1869-1924), кіші інісі Мәшен (1873-1930) болса, орталарында жалғыз қарындастары Зиляш 1876 жылы дүниеге келген.

Заманы бір рухани қаламдасы М.Әуезов 1923 жылғы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде: «...*Сүйегі – Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты – Байтұрсын*» деген мәлімет береді.⁵⁶ Осындағы «Түбек» деген кісі есімінде әріптік қате кеткен болуы керек. Өйткені, әулеттік шежіреде бұл есім кездеспейді. М.Омарханұлы айтқан Түбек, Ахметтің аталас ағайындары ішінде Аралбайдан тарайтын Пүшек деген кісі. Пүшек пен Ахметтің арасындағы туыстық: олар үш атадан қосылатын ағайындылар.

А.Байтұрсынұлының өзі жазған «Өмірдерегі» мен «Өмірбаянындағы» мәліметтермен қатар, басқа да мұрағаттық деректерге сүйенсек, ол 1882-1884 жылдары ауылдағы сауатты адамдардан, әрі көшпелі ауыл мектептерінде 10 жасынан бастап дәріс алған. Яғни, бала Ахметтің алғашқы тіл сындыруы қарапайым ауыл молдасының «әліпті таяқ» деп үйретуінен басталған екен. Яғни, Арқаның сардаласындағы қазақы ауылда қазақы баланың қазақша қалыппен танымының іргетасы қалыптасқан. Ахметтің әкесі Байтұрсын 1843 жылы Торғайдың тумасы. Байтұрсынның әкесі Шошақ дәулетті, ел ішінде беделді, ақылды жан болған. Ол мыңғырған малының арқасында, ауылдан алшақ жатқан қиырдағы қыш үйлерге жиі шығып, «қала өмірінен хабары болсын» деп, балаларын жанына ертіп жүреді екен. Ахметтің атасы Шошақ төрт ағайынды, оның екі ағасы – Жатай мен Кәйдек, өзінен кіші інісі – Көбек.

Тарих жылнамасына зер салсақ, Ахмет балалықпен қоштасқанда, оның туған өлкесі көне Торғай түгелдей орыс патшалығының өңешіне жұтылған уақытпен тұспа-тұс келеді. Осы

⁵⁶ Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923; Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. - 464 б., Б.17-20.

бір өз атамекенінде отырып, өз еркіндігін, жерін, елін қорғай алмаған, қорғансыз әулеттің басына түскен қаралы оқиға, күллі қазаққа қасақана жасалған қысастық болатын. Ал бала күнінен мұндай әділетсіздікті көрген оның санасы тез жетіліп, уақытынан ерте есейтеді. Ахмет айтатын «бақытсыздық» бір шаңырақтың ғана емес, Үмбетей руының дәулетті отбас-тарын түгелдей шарпыды. Осы ойранда Ақтас, Байтұрсын, Данияр Шошақовтардан басқа, Таңбаев Кәйдек және оның ұлы Темірше Кәйдеков, Жантасов Қорғанбек, Тілеушин Божақан (шежіреде Бажықан), Байтұтов Ыбырайлар көгендей тізімделіп, күнәлілер деп көрсетілген. Кәйдек пен Шошақ бір атаның, Таңбайдың бел балалары, ал Тілеуші Аташтың ұлы, атасы – Есентай. Үлкен атасы Жиенбай Үмбетейден туған. Нақтырақ, Божақан Байтұрсынның аталас ағайын ту-масы. Ыбырайдың әкесі Байтұт Үмбетей батырдың қалмақ әйелінен туған Баяндының ұрпағы⁵⁷ болады. Осы аты аталған адамдардың қай-қайсысының да ұрпақтары, анығырақ, үлкен ата Таңбай әулетінің қуғын-сүргінге ұшырағаны соншалық, тіпті отырған қонысынан шалғай жатқан құмдақ ауылдардың біріне үдере көшеді.

Орыстың ұзын құрығы Дала заңымен тіршілік еткен Ақтас, Байтұрсын, Даниярларды «түкірсең, түкірігің жерге жетпей, көк мұз болатын» итжеккенге – Сібір аймағы Камчаткаға каторгыға айдайды. Жер аударылған бірыңғай ер адамдардың күн көрісі «отбасы, ошақ-қасылық жағдайлары болмайды-ау» деп, күйзелген Ақтастың бәйбішесі Үбіжан да бауырындағы ба-ласы Аспандиярды келіні Күншіге қалдырып, өзі ер кісілермен бірге бөтен елге, жат жерге ауып кете барады... Бастарына түскен қайғыны іштей ұғып, бір-біріне тілекші болған абысын-ажындардың арасында бала тәрбиесі де ауысып отырған. «Алып – анадан» демекші, ғасырда бір-ақ рет туатын Ахандай хас тұлғаны дүниеге әкелген Күнші анамыз кім, қандай адам болды екен?! Мұның төркініне үңіліп, зерделемесек, Ахметтің толыққанды бейнесін тани алмауымыз, жұртшылыққа дұрыс таныта алмауымыз мүмкін. Әрі, қазақта «таяқтың жақсысы

⁵⁷ Ағытайұлы И. Бабамыз – Бекзат данышпан. – Қостанай, 2000.-88 б., Б. 15-17, 21, 30, 34-35, 37-39, 85.;

Сейдахмет Қ., Меңдібай С. Үмбетей батыр // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.

– ағашынан, баланың жақсысы – нағашысынан» деген пәлсапалық нақыл сөз бар емес пе?! Ендеше, әңгіменің басын Күңші анамызға бұралық. Оның есімі кейбір деректерде «Күңіш, Күнші, Күңгі» деп те кездеседі. Күңші – Қостанайға қарасты Аманқарағай деген жердегі Сүгір руының ауқатты отбасынан шыққан Құлыбек Шеруұлының қызы. Көз көргендердің айтуынша, Күңші өте ақылды, әрі байсалды, кесек мінезді, қолы жомарт жан екен. Күңшінің бойында шеберлігімен қатар, сөзге жүйрік ақындық қасиеті болғандығы, қыстың ұзақ күндерінде әулет балаларына аңыз-ертегілер, қызықты жұмбақтар айтып, кейде ән де салатын, мінезінің ерекше екендігі айтылады. Келін болып түскен жұрты, көрші-қолаңы оны «сарыүйез» атандырған. Бұл Күңшінің отбасындағы асыраушысы айдалып кеткенде, «төмен етек ұрғашымын» деп именбестен, ерлерше атқа қонып, адуынды мінез танытып, қаймықпай қасқайып, отбасын, бала-шағасын «суыққолдылардан» қызғыш құстай қорғағандығынан қойылған.

Ахметтің жары Бадрисафа хақында белгілі зерттеушілер тарапынан да әр қилы нұсқадағы болжамдар айтылып жүр. Мәселен: «...*Осы жерде айта кетелік, А.Байтұрсынұлының жұбайы Александра/ға/ атты орыс әйелі болады. Өзі тұрған пәтер иесінің қолында жүрген жетім қыз (тіпті фамилиясы белгісіз) А.Байтұрсынұлы түрмеде жатқанда тамақ тасып, кір-қоңын жуып, қызмет көрсетеді. Адамгершілігі зор азамат мұндай қайырымдылықты, адал көңілді аттап кетуді ар санап, түрмеден шыққан соң сол жетім қызға үйленеді*»⁵⁸ деген жаңсақ пікір еш қисынға келмейді. Осыған ұқсас мәлімдемені танымал жазушы Д.Досжанов қайталайды. Тіпті, тарихи тұлғаны 1907 жылы дәйексіз түрмеге отырғызады да, «*34 жасқа келгенде, әрең үйленеді*» деген сәуегейлік жасайды. Шындығында, Ахметтің 1907 жылы емес, 1908 жылы қарашада аз уақыт абақтыда отырғандығы жөнінде дерек бар. Жазушының мәлімдеуінше: «...*Болашақ жұбайлар Қарқаралыда танысқан кезде Ахаң 34 жаста, Александра 29 жаста болатын. (...) Сонымен кейінгі тұрағы Орынборға Ахаң мен Бадрисафа ерлі-зайыпты болып келеді*» дейді.

⁵⁸ Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.-305 б., Б. 17-32.

Үзінді келтірілген жолдардың авторлары зерттеулеріндегі тұжырымдарын: «...*тағдыр тауқыметін кешіп жүрген кездері түрмеде көмекке келген қызға кейіннен аяушылық сезіммен үйленген*»⁵⁹ деген мәлімдемемен түйіндейді. Шындығында, мұндай пікірлердің негізсіз екеніне, ҚР ОММ-тан табылған мұрағаттық деректер дәлел бола алады. Тарихи құжат Сирек қорлар тіркеуіне алынып, сонда сақталған.

Жеделхат Семейден 641-ретпен нөмірленіп, сөзінің саны «133» деп есептеліп, ақшасы төленгені де көрсетілген. 1909 жылдың 5-тамызында хат тиісті мекенжайға жолданған. Ресми жеделхатты қабылдаған Н.Мозердің тарапынан Омбы дала губернаторының кеңселік мөртабанымен «7-тамыз 1909 жыл» деп тізімделіп, арнайы белгі соғылған. Телнұсқадан (ксерокөшірме) тізбеленген тіркестерді санағанда – 118 сөз, яғни күрделі алты сөйлем болды. Көрсетілген «133 сөз» (орыс тіліндегі мәтінде), телеграф тасымалдаушылардың «15 сөзді» артығынан жазып, жұбайы үшін жанын аямайтын Бадрисафаның қалтасын қағып қалуды көздеген сұғанақтығы болса керек. Осы құжат – Бадрисафаның Ахмет Байтұрсынұлына түрмеге дейін күйеуге шыққанының бұлтартпас айғағы. Жеделхатта Бадрисафа «менің күйеуім» деген сөзді сан мәрте қайталайды. Егер Бадрисафа Ахметтің әйелі болмаса, бұлай жазбас еді. Яғни, олар шамамен, 1897 жылы некелескен. Ерлі-зайыпты болып, шаңырық құрғанда Ахмет – 25 жаста, ал Бадрисафа – 19 жаста болған. Енді тарихи маңызы зор құжатты орыс тілінен сөзбе-сөз, жолма-жол қазақшаға аударылған нұсқасын ұсынылады.

Ресми жеделхаттың оң жақ маңдайшасына: «*Дала генерал-губернаторы мырзаға*» деп бастайды бағытты сөзін Бадрисафа Иванқызы.⁶⁰ Хат мазмұны: *Орыс-қазақ мектебінің бұрынғы меңгерушісі менің күйеуім Байтұрсынұлы, бірінші шілдеде Қарқарада тұтқындалып, Семей түрмесіне жіберілді, мұндай бақытсыздыққа нендей себеп болғаны, бізге беймәлім; жүргізілген тінту жұмыстары ештеңе таппады. Қазақ партиясының қаралауымен күйеуіме жалған жала жағылып*

⁵⁹ Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., Б. 152-218.

⁶⁰ Б.Байтұрсынованың жеделхаты. №641, 5/08.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 51-52-п/п.

отыр деп ойлаймыз. Енді күйеуіме «үкіметті мойындамаған қазақ» деген күнә тағылып отыр деп айтатын көрінеді. Осындай ауыр күнә тағылғанына қарамастан, әлі күнгі тергеу жұмыстары жүргізілмей отыр. Түрмеге түсуі, тағдырының құманды болуы, онсызда денсаулығы әлсіз күйеуімнің денінің саулығын онан сайын күйзелтуде. Жоғары мәртебелім, егер менің күйеуім заң бұзушы қылмыскер болса, сот оны жазаласын, әрі, бағынушы мен тергеу жұмысын жеделдетуге өкім беруіңізді сұраймын; егер жазалауға негіз жоқ болса, немесе менің күйеуім кейбіреулерге тиімді домалақ арыз бойынша бостандығынан айырылып отырса, Жоғары мәртебелім онда қамаудан менің күйеуімді босатуға бұйрық беруден бас тартпауыңызды сұраймын.

Бадрисафа Байтұрсынова».

Жеделхаттағы «менің күйеуім», «күйеуім» деген сөздердің астын сызып, бөле-жара көрсетеді. Осы сөз 7-і жерде айтылады екен. Шығатын түйін: Бадрисафа түрмедегі Ахметтің қосағы болмаса, тұрмысқа шықпаған адамын «менің күйеуім» деп жазбасы анық қой.

Мұрағат деректері мен естеліктер, танымдық талдаулар мен ғылыми зерттеулердегі ақпараттарды негізге алсақ, XX ғасырдың ұлы реформаторы, қазақ әліпбиі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы ғалым, түркітанушы, лингвист, ақын-аудармашы, «Қазақ» газетін (1913-1918) ұйымдастырушы, әрі бас сарапшы, қоғам және мемлекет қайраткері, Ұлт ұстазы, Алаш көсемі, тоталитарлық жүйе құрбаны Байтұрсынұлы Ахметтің өмір тарихының негізгі кезеңдері хронология бойынша былай тізбектеледі:

Ахмет Байтұрсынұлы қазіргі Қостанай облысына қарасты Торғай атырабының Сарытүбек елдімекенінде 1872 жылы 5-қыркүйекте дүниеге келген. Ол алғашқы сауатын елдегі көшпелі мектепте алады.

1886 жылы Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түсіп, оны 1891 жылы бітіреді. Сол жылы Орынбор мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданып, 1895 жылы ОММ-нің

Педагогикалық кеңесінің шешімімен «бастауыш училищенің оқытушысы» деген атақ беріледі.

1895 жылы тұңғыш мақаласы: «Киргизская приметы и по-словицы» «Тургайская газета» басылымының №39 нөмірінде жарияланым көреді.

1896-1901 ж.ж. Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарады. 1897 жылы Александра-Бадри-сафаға үйленеді.

1902-1904 ж.ж. Омбыда Торғай облысы Халықтық училище директорының іс жүргізуші лауазымын атқара жүріп, бұратана ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысал-өлеңдерін аударады.

1905 жылы қазақ оқығандарымен бірге Қоянды жәрмеңкесінде бас қосып, Кіндік үкіметке қазақ ұлтының тілегін білдіріп, құзырхат жазады.

1905-1908 ж.ж. Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқытушысы әрі меңгерушісі болып, екі міндетті қатар атқарады.

1908 жылы саяси көзқарасы үшін Қарқаралы абақтысына қамалады. Қарқаралы – Ахметті саясат ісіне баулыған жер. Қарқаралы абақтысы оның бірінші рет тар қапасқа қамалуы еді.

1909 жылы «Қырық мысал» жинағы басылып шығады. Кітап қазақ оқығандарын дүр сілкіндірсе, ал қамсыз жатқан қалың қазақтың намысына қамшы болып тиеді.

1909 жылдың 1-шілдеде қайта ұсталып, 1910 жылдың 21 ақпанына дейін Семей түрмесінде сотсыз, үкімсіз сарылып 7-ай отырады. Бұл Ахметтің қасақана екінші рет түрмеге қамалуы болатын.

1910 жылы 9-наурызда Орынборға жер аударылады. Бұл күрескердің – өз туған өлкесінен тұңғыш рет жер аударылуы. Мұнда 1924 жылға дейін тұрады. Осы уақытта оның қаламынан қазаққа қажетті ең зәру оқулықтар жазылып, басылып шығады.

1911 жылы «Мас» өлеңдер жинағы жарияланып, «Қырық мысал» кітабы екінші рет басылым көреді. Осы жылы «Айқап» журналында «Қазақ хәм түрлі мәселелер», «Қазақтың өкпесі», «Қазақ жерін алу турасындағы низамдар, бұйрықтар», «Закон

жобасының баяндамасы», «Тағы да народный сот хақында», «Жер жайынан», «Жазу тәртібі», «Кітаптар жайынан», «Бастауыш мектеп» т.б. өзекті мақалалары жарияланады.

1912 жылы Қазақ әліпбиін (төте) түрлеп, қолданысқа ұсынады. Осы жылы «Оқу құралы» қазақша әліппесінің бірінші кітабы шығады. «Айқап» журналында «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Шәйзіман мырзаға», «Қазақ хәм төртінші Дума» мақалалары жарияланады.

1913 жылы «Оқу құралы» екінші кітабы жарық көреді. «Шора» журналында «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақ» газетінде «Көшпелі хәм отырықшы норма», «Шаруа жайынан», «Жер жалдау жайынан», «Земство», «Білім жарысы», «Оқу жайы» т.б. келелі мақалалары басылады.

1913-1918 ж.ж. қырғыз атанған жұртының атауын қайта жаңғыртып, «Қазақ» газетін шығарды. Газеттің ұйымдастырушысы әрі бас сарапшысы қызметін атқарады. Осы тұста әлеуметтік ахуалды баяндаған цензура көтермейтін мақалалар жариялағаны үшін әкімшілік бірнеше мәрте (1914-15) айыппұл төлетеді, кейіннен абақтыға қамайды. Бұл – үшінші рет камалуы.

1914 жылы «Оқу құралы» қазақша әліппе 1-кітабы өңделіп, қайта басылым көреді. Осы жылы «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-жылдық оқулығы жарық көреді. Аға буын өкілдері: Ғ.Қарашұлының «Аға тұлпар»; Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» өлеңдер жинағын шығарады.

1915 жылы «Тіл – құрал» 2-жылдық, «Оқу құралы» 1-кітабы (2-ші рет); «Қазақ» газетінде «Жәрдем комитеті», «Бұ қалай?», «Шаруашылық өзгерісі», «Ауқатты Алаш азаматтарына!» мақалалары басылым көреді.

1916 жылы Торғай уезінде жүргізілген санақ жұмысына қатысады. Осы жылы «Оқу құралы» әліппесінің 1-кітабы сұранысқа ие болып, 3-ші рет басылым көреді. «Қазаққа ашық хат», «Алаш азаматтарына!», «Торғай әм Ырғыз халқына», «Орынбор хәм 8 шілде» үндеу мақалалары жарияланады.

1916 жылы қазақ ұлтының төл жазуы ретінде таныла бастаған Қазақ әліпбиі көрші мұсылман-татар ұлысының сы-

нына ұшырап, осы тұста оның «Туған тілім» өлеңі, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы жарияланады.

1917 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақ халқына», «Бұ заманның соғысы», «Бостандық қарызы», ««Алаш» партиясы», «Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі» т.б. мақалалары жарық көреді.

1918 жылы «Тіл – құрал» 1-жылдық оқулығы Ташкенте қайта басылады. Осы жылы сәуірде Қытайдың Шәуешегіне М.Дулатұлы, Р.Мәрсековтармен бірге сапар шегеді.

1918-1919 ж.ж. «Алаш» партиясының жетекшісі, «Алашорда» үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. Осы жылы «Революция и киргизы» мақаласы «Жизнь национальностей» атты басылымда жарияланады.

1919 жылы 24-шілдеде В.И.Лениннің қабылдауында болып, оның бекітуімен Қазақ өлкесі Әскери-революциялық комитеті кеңесінің мүшесі болып тағайындалады. Осы жылы 27-қазанда «Алашорда» үкіметінің қайраткерлеріне кешірім жасау (амнистия) туралы Қаулы мақұлданған соң, Кеңес үкіметі жағына бір топ қазақ зиялыларымен бірге өтеді. Осы тұста Кеңестердің 7-ші Бүкілресейлік сиезіне ВЦИК (Бүкілодақтық атқару комитетінің орталығы) мүшесіне сайланғаннан кейін, Қазревкомның төрағасы С.Пестовскиймен бірге пролетариат көсемінің қабылдауында екінші рет болады.

1920 жылы 15-сәуірде «Известия Киргизского края» газетінде РКП (б) комитетіне мүшелікке қабылдауға жазған мәлімдемесі жарияланады.

Осы жылы еңбектері:

– «Баяншы» 1-ші басылуы, «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-жылдық 2-ші басылуы, «Тіл – құрал» 2-ші жылдық 2-ші рет басылым көреді. Осы жылы еңбектері:

– «Тіл – құрал» 2-жылдық кітабы 3-ші рет, Сәуірде «Ұшқын» басылымында «Лениннің елу жасы», «Ұлы жиын» атты мақалалары жарық көреді.

– 17-мамырда «Кеңес үкіметінің қазақ зиялыларына сенімсіздігі туралы» хат, маусымда «Лениннің ұлттар мен отарлау мәселесі» тезисі бойынша көсемнің өзіне баянхат жазады.

1920-1921 ж.ж. Қазақ АКСР Оқу-ағарту Комиссары және Қазақ орталық атқару комитетінің (КазЦИК) мүшесі болады.

1921 жылы «Оқу құралы» әліпбиге нұсқаулық; «Оқу құралы» үлкендер үшін 1-кітабы басылым көреді. Осы жылы 21-қазанда «Жизнь национальностей» басылымында «Ёще о голоде в Казахстан» атты өзекжарды мақаласы жарияланады.

1921-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарады. Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалады.

– «Оқу құралы» 1-жылдық 4-ші рет, «Оқу құралы», 2-жылдық 4-ші басылуы, «Тіл – құрал» 1, 2-жылдық 2-ші рет; «Оқу құралы» 4-ші рет басылым көреді.

– 18-мамырда «Степная правда» газетінде Халыққа білім беру 1-жалпықазақ съезінде сөйлеген сөзі, 14-шілдеде «Ақ жол» газетінде «Қазақты ағарту халімізден» мақаласы жарияланады. Осы жылы тамызда 50 жас мерейтойын Ташкенттік зиялылар, 1923 жылы қаңтарда Орынбор үкімет үйі арнайы атап, құрметпен салтанатты жиын өткізеді. Қыркүйектің 28-і күні «СП» газетінде «Просвещение и голод», «Қазақ күнтізбесі» басылымында «Тәні саудың – жаны сау» мақалалары шығады.

1922-1924 ж.ж. Қазақтың Халық ағарту институтында Қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқиды. Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде Әліпби туралы баяндама жасайды.

1922-1925 ж.ж. Қазақ халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болады.

1925-1928 ж.ж. Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрады, әрі ұлт жұмысының көшбасында болады.

1925 жылы «Ақжол» газетінде «Енді «қазақ» демей болмайды», 19 мамырда «Қазақстан мен Қазағыстан туралы»; «Жаңа мектеп» журналында «Баулу мектебі» т.б. өзекті мақалалары жарық көреді.

1926 жылы 26-наурызда Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың құрылтайына шақырылып, баяндама жасайды. «Жаңа мектеп» журналында «Түрікшілер құрылтайы», «Желкек»; «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі» (12-13/Х), «Латын әліппесінің керексіздігі» (19/ХІІ) атты мақалалары жарияланады.

– «Әліпби». Жаңа құрал (Қызылорда), «Сауат ашқыш». Ересектерге арналған әліппе (Орынбор, Семей), «23 жоқтау» (Мәскеу), «Әдебиет танытқыш» әдебиеттануға кіріспе (Қызылорда-Ташкент) жарық көреді.

1927 жылы «Әліпби» Жаңа құрал Қызылорда тағы басылып шығады. «Жаңа мектеп» журналында «Түзетілген әріп», «Дыбыстарды жіктеу туралы», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс» мақалалары, «Әліппе айтысы» жинағында «Араб әліп-биін жақтаған баяндамасы» жарық көреді.

1926-1928 ж.ж. Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. «Қызыл Қазақстан» журналында «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек?» мақаласы жарық көреді.

1928 жылы қыркүйекте Алматы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. 4-қарашада «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзін, «Емле туралы» мақаласын жариялайды. ЖОО-да 1929 жылдың маусымына дейін қызмет атқарады.

– Қызылорда баспаханасынан «Тіл – жұмсар» 1-бөлім: Практикалық грамматика 1-ші рет, «Әліпби. Жаңа құрал» үшінші рет басылып шығады.

1929 жылы «Тіл – жұмсар» 2-ші бөлім, «Практическая грамматика» атты әдістемелік оқулықтары жарық көреді. Осы жылы Қызылордада өтетін Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына шақырылып, осы жерде қайта қамауға алынады. Бұл ғалымның – төртінші рет қамалуы.

1931 жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға бас бостандығынан айырылып, екінші рет жер аударылады.

1931-1933 ж.ж. Беломор-Каналда айдауда болады. Жыл соңында Ресейдің Кривошеин ауданына қарасты Жуково елдімекеніне тұрақтауға рұқсат алып, осында әйелімен жылға жуық тұрады. Осы жылы 28-қаңтарда жерлестері «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жариялайды.

1934 жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып, Алматыға келеді. Осы жылы «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды бастайды.

1934 жылы 16-желтоқсанда Орталық мұражайға кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936 жылдың 21-қыркүйегіне дейін істейді. Осы жылдары суретші В.Н.Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы туындыларына «Заключение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазады.

1937 жылы тамыздың 8-і күні бесінші рет тұтқындалып, осы жылы желтоқсанның 8-і күні атылады.

Ресми куәліктегі «1937 жылы «62» жасында атылған» деген мәліметті негізге алған адам Ахметтің туған жылы – «1874» деп ойлауы хақ. Жалпы, тұлғаның туған жылына қатысты айтылатын даталар – 1870, 1873, 1874 дұрыс емес, шын туған жылы – 1872 жылдың 5-қыркүйегі. Өлген жылы – «1938» деп берілетін мәлімет те негізсіз, анығы өлгендігі туралы куәлікте көрсетілген – 1937-нің 8-желтоқсаны.

Түйіндей айтқанда, тұлғаның басына түскен түрлі тауқыметтерге қарап, саяси қайраткердің пролетариат көсемі Ленинге арнаған мақаласындағы: «...*патша заманында жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні белгілі – абақты мен айдау*» деген жолдар өзіне қаратылып айтылғандай. Саналы ғұмырын жұрт жұмысына жұмсаған, ұлт мүддесін ұлықтауда білімнің шыңына шыққан ақиық Ахмет, пайғамбар жасына қараған шағында саясаттың құрбаны болды. Күрескер түрмеде отырып та замандастары айтқандай «тізесін үстел ғып», қаламының қарымын тартпай соңғы демі үзілгенше, елінің қамын жеп, ой толғаған. А.Байтұрсынұлының: «...*қасиетті тілдің түп-төркінін ақтарып, ғылым жасадым*»

Әдебиетті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады, ұлтының қажетін өтейді сөйтіп... «Әдебиет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым» деп жазған мәлімдемесі соның айғағы.

1988 жылы 4-қарашада Жоғарғы соттың шешімінен кейін, арада 1 ай, 24 күн өткенде, желтоқсанның 28-і күні «Социалистік Қазақстан» газетінде: «М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» комиссияның қорытындысы жарияланған соң, тарихи тұлға қақында танымдық ақпараттар мен ғылыми мақалалар сериясы үздіксіз жазыла бастады. Бұл күні тарихи тұлғаның шығармашылық мұрасын тікелей зерттеп, кемеңгердің кемел білім-ілімін келешек ұрпаққа таныту мақсатында жасалған жұмыстардың легі өсуде. Атап айтсақ, тілші-ғалым Р.Сыздықова (Ахмет Байтұрсынов. 1990. -52 б.), Ахаңның немере інісі С.Кәкішев (Ахаң туралы ақиқат. 1992.-112 б.), өзбек ғалымы М.Жусупов (Фонемография Ахмета Байтурсынова и фонология сингормонизма. 1995. -176 б.), физик-ғалым М.-Х.Сулейманов (Яркий носитель духа человечности. 1997. -18 с.), филолог-ғалым Байтелесова Ж. Негасимая звезда в пляде казахской интеллигенции. 1998. -78 с., Публицистика Ахмет Байтурсынова. 1998. -78 с.), тілші, әдіскер-ғалым А.Қыдыршаев (Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. 1998. -132 б.), жазушы Б.Ілияс (Алтын бесік. 1998. -260 б.), ақын-журналист Н.Бектемісұлы (Ахмет ұшқан ұя. 2001. -128 б.), әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақова (Возвращение пляды. 2002. -294 с.), жазушы Қ.Сәрсекеев (Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін. 2003. -80 б.), журналист-ғалым С.Оспанұлы (Ахмет өскен ақындық орта. 2004. -204 б.), әдебиеттанушы-ғалым Ө.Әбдиманұлы («Қазақ» газеті. 1993. -168 б., Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе. 2007. -296 б.), әдебиеттанушы Ұ.Еркінбаев («Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. 2008. -136 б.) т.б., да тарихшы ғалымдардың көлемді тақырыпта қарастырған ғылыми зерттемелері бір төбе. Бұдан бөлек академик-ғалымдар: М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, З.Ахметов, З.Қабдолав, Р.Нұрғали,

С.Қирабаев, Т.Кәкішев, К.Сағадиев, М.Жұрынов т.б. талдаған ғылыми зерттеу мақалалар қаншама десеңізші.

Ғұлама мұрасына қатысты 40-қа жуық зерттеу: 1992 жылы Ө.Әбдиманов «А.Байтұрсынұлының әдеби-публицистикалық қызметтері», 1994 ж.Т.Шаңбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі: А.Байтұрсынұлы 40 мысал», Б.Момынова ««Қазақ» газеті қоғамдық саяси лексика», 1995 ж. А.Қыдыршаев «А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы», 1996 ж. Н.Машқанова «А.Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы», 1998 ж. Қ.Сақов ««Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси мәселелердің жазылуы», 1999 ж. Р.Үсембаева «А.Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу», 2000 ж. Б.Иманбекова «А.Байтұрсыновтың тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары», 2001 ж. К.Ыбырайжанов «Ахмет Байтұрсыновтың білім жайлы педагогикалық мұралары», 2002 ж. Ж.Байтелесова «Қоғамдық сананы қалыптастырудағы А.Байтұрсынұлы публицистикасының ролі», 2006 ж. Р.Имаханбетова «А. Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат құжаттары негізінде)», 2007 ж. Ұ.Еркінбаев «А.Байтұрсынұлының Әдебиеттанушы ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының контекстінде»; Г.Абитова ««Ер Сайын» жырының поэтикасы», 2008 жылы – Х.Айтжанов ««Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері», 2009 жылы – Г.Тұрғараева «Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1872 – 1937 ж.ж.)», 2010 жылы – А.Ойсылбай «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» атты кандидаттық диссертациялық еңбектер қорғалды. Ахметтану тақырыбы аясында жазылған түрлі саладағы зерттеулердің барлығының да маңызы зор.

Негізінен, Байтұрсынұлынтану, оның шығармашылық мұрасын оқыту арқылы – ХХ ғасыр басындағы бүкіл ұлт болмысын, сол кезеңдегі азаттық идеяның жетекші рухани күшке айналғанын танып білу – бүгінгі ұрпақтың да келер ұрпақтың да басты парызы. Қорыта айтқанда, ғұламаның егемен елі тарапынан «Ана тілдің айбары» (1999) белгісімен марапатталуы, «Ғасыр саңлағы» (1999) деп жариялануы тарихи тұлғаның қазақ деген ұрпағымен мәңгі жасайтынының кепілі.